

אנטומיה של טרגדיה

אפרים תמרי

(רבעון לכלכלה, יולי 1985)

מבוא

ב-1914 יצאה גרמניה לתקן את העוול אשר נעשה לה (לפי דעתה) בשטחה הטריטוריאלי באירופה, ובמיקומה הקולוניאלי מחוץ לה. בכך רצתה להביא לידי ביטוי את עוצמתה הצבאית הכלכלית והתרבותית, אשר נתגבשה ונתחזקה בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. "מתח מפעפע בין הוותיקים בתחום הקולוניאלי - בריטניה, צרפת, רוסיה, הולנד - לבין החדשים מקרוב באו, הרעבים, כגון גרמניה ואיטליה" [טלמון, ע' 488]. רוחו של ביסמרק ריחפה בגרמניה - איחוד (בהנהגת פרוסיה), ממלכתיות ומילטריזם. "חמישים שנה בילו בהכנת אירופה כחבית חומר נפץ, ובחמישה ימים פוצצו אותה" [Lidelhart, p. 17].

כ-4,3 שנה לאחר אותו ארוע אומלל והרה-גורל (ואולי בעטיו) הוקמה מדינת ישראל. במרוצת דור ראשון לתקומה נתגבשה ונתחזקה המדינה, כאשר רוחו של בן-גוריון שורה עליה - אחדות (בהנהגת יהודים יוצאי מזרח אירופה), ממלכתיות וביטחוניזם. ב-1982 יצאה ישראל לתקן את העוול אשר נעשה לה (לפי דעתה) מגבולה הצפוני, ולממש בכך את עוצמתה הצבאית והכלכלית כדי להכתיב תנאי שלום לשכנתה בצפון, לבסס את שטחה הטריטוריאלי (אשר על כשליש ממנו חלוקות הדעות מבית, ואין הסכמה מבחוץ) ו"למחוק" את הטראומה של המלחמה הקודמת.

אופיין של שתי הסיטואציות הגיאופוליטיות, על השונה (בזמן, במקום ובעם) ועל השווה (ברוח העם, בכוונות ובדינמיקה של התהליך). הכתיב את אופן המימון של הוצאות הממשלה. מלוות בהתקפה ומיסים במיגונה, בפועל קיימת קומביניציה של מימון ביניהם והפרופורציות משתנות בהתאם לנסיבות. מלחמה (כל מלחמה) מכניסה את המשק למלכודת המלקחיים. היינו, התפוקה בשוק פוחתת ובמקביל מתרבים אמצעי השלום. התוצאה הבלתי נמנעת - אינפלציה. בבוא הנצחון המלכודת מתבטלת (עם תוספת המשאבים) ובתבוסה היא מתהדקת.

יכולתו של העם להפנות משאבים כלכליים מחיי שלום לחיי מלחמה היא החלק המכריע במאבק. כי את הקרב מכריע הצבא ואת המלחמה הארנק. מספרים שלואי ה-12 התכונן למלחמה וביקש עצה מיועצו מה עליו להכין, והלה השיבו כי יכין שלושה דברים: כסף, כסף, ועוד פעם כסף.

מרביתה של המלחמה העולמית הראשונה בגרמניה מומנה באמצעות מלוות והדפסת כסף. המדינה לא היתה ערוכה מבחינת הסטרוקטורה התקציבית לעומס התקציבי הנדרש. הנסיונות לשיפורים לא עלו יפה, וגרמו בדיעבד להעלמות מס ניכרות והברחות הון, אשר רק חריפו את המצב. המדינה נקלעה למצב זה משום שמלכתחילה הובטח לעם כי עד חג המולד החיילים ישובו הביתה.

באמצעות גרעון ממשלתי ניכר ניתן לנתק את הקשר הרצוי בין התקבול והתשלום של האזרח ביחס למוצר הנקרא שרות צבורי (כולל בטחון). דהיינו, התמחיר החברתי אינו מבוצע כראוי, ומתאפשרת האשלייה (באמצעות מלוות והדפסת כסף) שאומנם המלחמה עולה בדם (בו משלמים מעטים) אך לא בדמים (אותם משלמים הרבים). הרוצה מלחמה - יכין הארנק. מוטו זה נשכח בגרמניה של 1914 ולא במקרה. זה מה שהוליך את העם שולל להאמין כי יש "מלחמה נחמדה". הפטריוטיזם מספק מלוות, והפוליטיקאים (באמצעות הבנק המרכזי) מדפיסים כסף.

לוח 1: תקציבי הממשלה של גרמניה, 1918/19-1914/1915, שנות תקציב, אלף מיליוני מרק, מחירים שוטפים

שנה	הוצאות	הוצאות בטחון	תקבולים	גרעון	אחוז גרעון מההוצאות	אחוז בטחון מההוצאות
1914/15	9.6	6.9	8.2	1.4	15	72
1915/16	26.7	23.9	24.0	2.7	10	89
1916/17	28.8	24.7	24.6	4.20	15	86
1917/18	53.3	42.2	37.1	16.2	30	79
1918/19	45.5	33.9	34.2	11.3	25	75
ס"ה	163.9	131.6	*128.1	35.8	22	80

. מזה 76% מלוות לזמן ארוך.

מקור: הוצאות ותקבולים [Graham, p. 7], הוצאות מלחמה [Ranger, p. 67].

לוח 2: ישראל 1974-1984, סקטור ציבורי (ממשלה, סוכנות ורשויות מקומיות) (שנות לוח, מיליארד שקל, במחירי 1980)

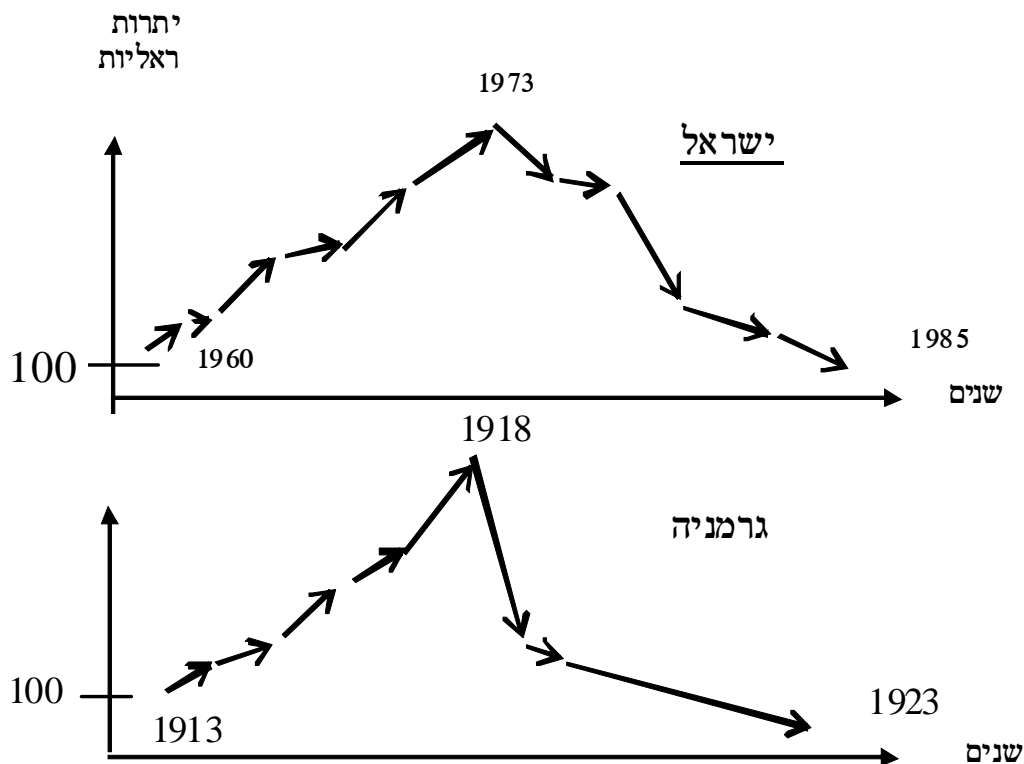
שנה	הוצאות	הוצאות בטחון	תקבולים	גרעון	אחוז גרעון מההוצאות	אחוז בטחון מההוצאות
1974	48.8	24.4	33.8	15.0	31	50
1975	53.7	28.5	30.7	23.0	43	53
1976	50.0	25.0	37.5	12.5	25	50
1977	48.4	21.1	39.8	8.6	18	43
1978	55.1	24.7	38.4	16.7	30	45
1979	55.7	21.5	45.3	10.4	19	38
1980	57.6	24.5	46.0	11.6	20	42
1981	62.5	26.8	43.4	19.1	31	43
1982	59.4	24.2	50.5	8.9	15	41
1983	57.5	22.5	54.8	2.7	5	39
1984	57.5	23.7	47.4	10.1	18	41
ס"ה	606.2	266.9	*367.6	138.6	23	44

המקור: עיבוד עצמי מדו"חות בנק ישראל 1974-1983. *מיסים ותשלומי העברה בלבד.

כאשר כמות הכסף הממוצעת ליחידת תפוקה ממוצעת עולה, יעלו (במוקדם או במאוחר) גם המחירים, אולם במשק הנתון במצב מלחמה, אשר בו הכסף ביחס לתפוקה מתרבה, הרי כל עוד "התותחים רועמים והמוזות שותקות" גם הכסף המתרבה - מתחבא, והפוטנציאל האינפלציוני אינו בא לידי ביטוי [Bresciani-Turroni, p. 166]. אך משנדמו התותחים והמוזות מקיצות - גם הכסף יוצא במחול. בנצחון מתרבים המשאבים ובכשלון פוחתים, והפוטנציאל האינפלציוני מנוטרל בנצחון ומתעצם בתבוסה.

מצבו של המשק ניתן לאיפיון בכל נקודת זמן (בין השאר) באצמעות יתרותיו הראליות (המוגדרות כאמצעי תשלום מחולקים במדד המחירים). כאשר לוקחים התפתחות סדרה זו ביחס לנקודת זמן הנחשבת כנקודת מוצא סבירה של זמן נורמלי (גרמניה 1913, ישראל 1960) מבחינים כי למשק הגרמני של אז ולמשק הישראלי של היום מסלולים דומים. סדרי הגודל השונים אינם צריכים להפריע, בגלל יחסיותם של הגדלים. חוקי טבע (וכלכלה) חלים על מערכות גדולות וקטנות כאחד, ככל שהמערכת כבדה (וגדולה) יותר כן יכולתה לסטות מהחוק (משיווי-משקל) קטנה יותר (ראה ציור).

ציור: אמצעי התשלום - יתרות ראליות (גרמניה 1913-1923, ישראל 1960-1984)

מהציור נראה כי כאשר היתרות הראליות מגיעות לרוויה מחד-גיסא והמאמץ המלחמתי נרפה מאידך-גיסא, מתחיל הפוטנציאל האינפלציוני (אשר נבנה בזמן המלחמה) להתממש. מתרחשת התופעה של יותר ויותר כסף רודף אחרי פחות ופחות סחורות. עם תחילתו של התהליך והבחנת הציבור בו, מתחיל חוק גרשם בפעולתו. הדבר מתבטא במיוחד ולראשונה בשוקי מטבע-חוץ של המדינה (תמרי, 1983). המצב מתדרדר והממשלה, ברצותה למנוע אבטלה, מזינה את המערכת בכסף נוסף. בכך גורמת לגלגול נוסף של הדפסת כסף ועליית מחירים בעקבותיו.

בשלב זה אין הציבור צובר יותר יתרות כספיות אלא מנסה להיפטר מהן. בכך התהליך האינפלציוני מקבל תאוצה, המתבטאת בגידול במהירות המחזור של הכסף.

תוך כדי הווצרותו של הפוטנציאל האינפלציוני, שער-החליפין מוחזק בדרך כלל נמוך מדי על-ידי הממשלה [Schacht, p. 21]. ואינו ממלא את ייעודו - זיהוי הפוטנציאל האינפלציוני בעודו באיכו, תיסוף מלאכותי זה של שער המטבע גורם (במוקדם או במאוחר) למשבר במאזן התשלומים (עקב ייבוא זול וייצוא יקר), לגידול בחובות החוץ ולהערכת יתר של נכסים פיננסיים בתוך המשק. דבר המביא לתחושה של "עושר" (שאינו לה בסיס) במיוחד כלפי חו"ל.

המדיניות של מניעת אבטלה בכל מחיר (אשר כתוצאה מכך גורמת אבטלה מעבר לסביר לאחר מכן) היא הגורמת לכמות הכסף ל"הסתגל" לכל רמת מחירים. מדיניות סתגלנית זו, שמן הראוי לכנותה פסיבית עקב חוסר האונים הגלום בה, ביחס למצב כלכלי נתון, באה בין השאר כתוצאה ממשברי הצע חיצוניים למשק.

בין שתי הסיטואציות הגיאופוליטיות רב הדמיון גם במערכת הטיעונים של קברניטי הכלכלה (ובמיוחד הבנק המרכזי) בבואם לטפל במשבר. אולי אין זה אלא התגלמותה הכלכלית המאוחרת של תופעת 'עם המרגיש במצור (בצדק או שלא בצדק)', ונדחף בעל כורחו לפעילות בלתי רציונאלית על מנת להחליץ מהמצב. הנימוקים למדיניות הפסיבית היו:

- א. הרצון למנוע אבטלה בכל מחיר, בגרמניה כדי למנוע עליית הבולשביקים, בישראל כדי למנוע ירידה.
- ב. הסתכלות על היתרות הראליות כמודד לכמות כסף רצויה הצריכה להתאים לפעילות עיסוקית. ולא כפי שצריך לראותם כראייה לחוק גרשם ועוצמתו - המתבטא בגידול מהירות המחזור. ואילו את הפיקוח המוניטרי להפעיל באמצעות כמות נומינלית של הכסף.
- ג. ראיית שער-המטבע כגורם דוחף בהיווי האינפלציה עקב גרעון בחשבון השוטף.
- ד. התעלמות, בעיקר בשלבים הראשונים והקריטיים, מגרעונות ממשלתיים מצטברים וממושכים, ובמיוחד מהשפעת חובות הממשלה אשר נוצרו בעטיים של גרעונות אלה.
- ה. אימוץ מדיניות מוניטרית פסיבית (סתגלנית) אשר כביכול ניכפת על הבנק המרכזי מאילוצים פוליטיים וחברתיים.
- ו. אשלייה שניתן לנטרל גרעון ממשלתי ממושך (להוציא טווח קצר של עד שנה) באמצעות מכירת ניירות-ערך ממשלתיים. אלה נשחקו מהאינפלציה בגרמניה, ומגולגלים לעתיד (כסלע במעלה ההר) בישראל [תמרי, 1982; Bresciani-Turroni].

מה ניתן לעשות

משק אשר בו מתחילות היתרות הראליות לרדת לאחר הצטברות ממושכת של עד פי שניים מהרגיל, מהירות המחזור של הכסף מתחילה לעלות, שער המטבע עולה וערך הכסף מתדרדר, חייב להכין עצמו לקראת רפורמה סטרוקטורלית (זאת באם מדיניות מוניטרית אקטיבית ותקציב ממשלה מרוסן לא הספיקו).

תפקידה של הרפורמה לייצב את תקציב הממשלה ולהביא את הגרעון הממשלתי למינימום האפשרי מבחינת האינפלציה ומכסימום הניתן מבחינת האבטלה (במקורב גודל של 2% מהתוצר המקומי הגולמי לשנה). ככל שנדחה מועד הרפורמה, כן נדרשים צעדים חמורים יותר לתיקון המצב לאחר מכן. כדברי שר האוצר לשעבר יגאל הורביץ "מה שלא נחסום היום בטוריות, מחר גם בולדוזרים לא יספיקו". עיקרי הרפורמה והצעדים המינימליים הדרושים כאשר המשק ירד מתחת לקו ה-100 - ביחס לנורמל הם:

1. איזון תקציב: רוויזיה במערכת המיסים והעלאתם במקביל ויחד עם עדכון הוצאות והורדתם.

2. ריסון מוניטרי: הגבלת הציבור בכמות האשראי במקביל ויחד עם אי ניכיון שטרי אוצר.

3. נירמול המטבע: החלפת המטבע תוך כדי מחיקת אפסים והגבלת כמותו הנקובה.

4. קביעת שער מטבע ראלי: התאמת שער החליפין כך שייסגר הפער בין היצוא והיבוא.

5. הסדר חובות (חוץ ופנים): שחזור חובות המדינה כלפי חוץ ופנים בהתאם ליכולתו של מאזן התשלומים (בתשלום חובות החוץ) מחד-גיסא, ויכולתו של תקציב המדינה (בתשלום חובות הפנים) מאידך.

חמישה צעדים אלו אכן היו מצויים (בצורה זו או אחרת) בתוכנית הייצוב של המרק בגרמניה 1923. מה שמכונה "נס הרנטמרק" היה בין השאר פחות המטבע ב-566%, שער המרק עלה (בבורסה של ברלין) מ-630 מיליארד מרק לדולר ב-12 לנובמבר 1923 ל-4,200 מיליארד מרק לדולר ב-20 לנובמבר 1923. בשער זה נורמלה המערכת כך שביליון (אלף מיליארד) מרק שווה רנטמרק אחד, ו-4.2 רנטמרק שווה דולר אחד. החובות כלפי האזרחים באותה עת כבר נשחקו למעשה על-ידי האינפלציה מהעדר הצמדה של החובות לערך ראלי כלשהוא.

כשלונו, בין השאר, של שר האוצר לשעבר יורם ארידור בתוכנית ה"דולריזציה" ושיווקה, נעוץ באי-הבהרת נקודה זו לעם. "דולריזציה" ללא הסדר חובות (חוץ ופנים) מיותרת וחסרת סיכוי. הסדרי חובות ואיזון תקציב אינם מחייבים "דולריזציה".

הצלחתה של הרפורמה מותנית בניטרול מנגנון ההדפסה של הכסף אשר מקורו: תקציב הממשלה, מלאי חובות ומתן אשראי למניעת אבטלה. הבעייה הלאומית (של אז והיום) נעוצה באי יכולתם של הפוליטיקאים (אשר בסמכותם להחליט) להבין את עומק המשבר (או הפוטנציאל שלו) בעודו באיבו. הקשיים נראים פתירים באמצעים קלים יחסית (מלוות, הדפסה, סיוע וסיבסוד). אי ההבחנה במועדה - בסטרוקטורה תקציבית קלוקלת, במדיניות חוב לאומית בלתי אחראית, במערכת מס פגומה והוצאות בזבזניות, במדיניות מוניטרית פסיבית ורשלנית, בתיסוף ממושך של שער המטבע - מחמירה הבעייה. הדבר בא לידי ביטוי בחילופי ממשלות (ובעיקר שרי אוצר) תכופים, ולהפרחת כל מיני "פתרונות" כ"ליברליזציה" "כלכלה נכונה" "כלכלת הבועה" "דולריזציה" "עיסקאות חבילה" וכדומה. מן הראוי להעיר כי קשייו המוניטריים של המשק הישראלי החלו ב-1971 - 1970 עת נגיד בנגיד הוחלף, הוחל בהתנחלויות, נחתמה עיסקת חבילה, ובמקביל נתקיימה מלחמת ההתשה ונבנה קו ביצורי התעלה (שנקרא קו בר-לב).

סיכום

משבר אינפלציוני ההופך בהדרגה להיפראינפלציוני, הוא תוצאה של מדיניות תקציבית קלוקלת ממושכת, אשר מתלווה לה נסיון מלחמה כושל מחד-גיסא וחולשה פוליטית (לטיפול במצב בעודו באיבו) מאידך-גיסא. תחילה מתהווה הפוטנציאל האינפלציוני המלווה בהרגשת "יש מאין" אצל הממשלה, וסופה משבר במאזן התשלומים. התמוטטות תקציב המדינה, אבטלה, ובהרגשת "אין מיש" אצל הציבור.

מתקיים דומינו כלכלי - גרעון תקציבי ממושך הממומן באמצעות מלוות והדפסת כסף, מביא להתרופפות המשמעת המניטרית, הגוררת נפילה בערך המטבע, הגוררת גרעון במאזן התשלומים ועליית מחירים. עליית שער החליפין והמחירים גורמים לאיבוד מיסים, גידול הוצאות בתקציב המדינה, ובריחת מטבע זר. אלה מביאים לגידול גרעון ממשלתי ומסחרי נוסף המתבטא בהדפסת כסף. גידול הכסף מפעיל את חוק גרשם (המתבטא בגידול מהירות המחזור) ואובד האמון במטבע.

בתהליך זה עובר המשק אט אט (קצב המעבר מותנה ברמת ההצמדה וכוליותה) מיציבות לאינפלציה, ומאינפלציה להיפר-אינפלציה. איטיותו של התהליך, במיוחד בשלביו הראשוניים, הוא המפריע להבין, להבחין ולטפל בו בעודו באיבו.

על-מנת להחליץ מהמצב (וככל המוקדם כן ייטב) על המשק להפעיל במקביל ובעת ובעונה אחת את הרפורמה המוצעת לעיל: איזון תקציבי, ריסון מוניטרי, נירמול מטבע, התאמת שער והסדר חובות. ביצוע חלקי בלבד לא יספיק, מאחר שתהליך הדומינו הכלכלי - אשר יכול להתחיל מכל שלב ושלב - יופעל מחדש.

מקורות

- יורם גבאי (1985) "ההיפראינפלציה בגרמניה בשנים 1921-1923 והרפורמה המוניטרית מ-1923", רבעון למיסים 55.
- יעקוב טלמון (1970) "מיתוס האומה וחזון המהפכה", הוצ' עם-עובד.
- יוסף יורן (1984) "אינפלציה ושינוי מבני במשק הישראלי", רבעון לכלכלה 122.
- ספקלר (דצמבר 1984) "שימת קץ לאינפלציות גדולות", רבעון לכלכלה 123.
- תומס סרג'נט (דצמבר 1984) "קיצן של ארבע אינפלציות גדולות", רבעון לכלכלה 123.
- אפרים תמרי (1982) "חוק גרשם, פרדוקס החסכון והתהליך האינפלציוני", רבעון לכלכלה 115.
- (1983) "חוק גרשם", רבעון לכלכלה 118.

- Bresciani-Turroni** (1953) "The Economics of inflation", (2ed) Allen and Unwind.
- Cagan P.**, (1956) "The Monetary Dynamics of Hyperinflation", in Studies in the Quantity Theory of Money, Ed. Friedman, M. Chicago Press.
- Graham** (1930) "Exchange, Prices, and Productoin in Hyperinflation Germany", Russel and Russel.
- League of Nations** (1946) "The Course and Control of Inflation", Geneva.
- Lidelhart, H.**, (1935) "The History of The World War".
- Ringer. F.K.**, (1969) "The German Inflation of 1923", Oxford.
- Schacht H.** (1978) "The Stabilization of the Mark", Arno Press. N.Y.. ■